

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAşTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

Sayı/Issue 17 (Ağustos/August 2024), s. 65-80.

Geliş Tarihi-Received: 02.07.2024

Kabul Tarihi-Accepted: 15.07.2024

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.210

Türk Dünyası Efsanelerine Ekoeleştirel Bir Bakış

An Ecoethical Approach to the Legends of the Turkic World

şule GÜMÜş*

Öz

Edebiyat ve fiziksel çevrenin ilişkisini ele alan ekoeleştiri kavramı 1990'ların başında bir edebî eleştiri akımı olarak varlık göstermiştir. Bu akım edebiyat ürünlerini çevreci bir bakış açısıyla irdeleyerek edebiyat ile doğa ve kültür arasındaki bağı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Fiziksel çevrenin edebî eserde ele alınış biçimleri, insanın fiziksel çevre ile olan ilişkileri ekoeleştirinin inceleme alanı içerisinde yer almaktadır.

İnsanoğlunun doğa ile olan iletişimi tarihsel süreç boyunca üç temel evre geçirmiştir: Bunlardan ilki doğanın üstün olarak kabul edildiği, doğaya ve ona ait unsurlara kutsiyet atfedildiği ve hatta Tanrısalılık kazandırıldığı süreçtir. İkincisi ateşin bulunması, demirin ve toprağın işlenmesi ile insanlığın doğaya müdahale gücünün arttığı dönemdir. Bu süreçte insan ile doğa yaşam karşısında eşitir. İnsanın doğa ile olan ilişkileri belli tabularla kontrol altına alınmıştır. Üçüncü aşama ise Sanayi Devrimi sonrası doğaya karşı insanın üstün kabul edildiği dönemdir. Bu dönemde insan, doğayı bilinçsizce sömürmüş adeta tükenişe sürüklemiştir.

Bu çalışmada Türk dünyası efsaneleri ekoeleştirel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Günümüzün en büyük sorunlarından birisi olan doğanın yok oluşu, doğaya zarar vermenin insana olumsuz dönüşlerinin olması konusu halk inanışları penceresinden ekoeleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Çalışmada örneklem, tahlil ve tasnif yöntemleri kullanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: ekofolklor, ekoeleştiri, sözlü anlatı, efsane.

Abstract

The concept of ecocriticism, which deals with the relationship between literature and the physical environment, emerged as a literary criticism movement in the early 1990s. This movement aims to reveal the link between literature, nature and culture by analyzing literary works from an environmentalist perspective. The ways in which the physical environment is handled in literary Works and human relations with the physical environment are within the field of study of ecocriticism.

Human beings'; communication with nature has gone through three basic phases throughout the historical process. The first of these is the period in which nature was considered superior, and nature and its elements were ascribed sanctity and even divinity. The second is the period in which humanity's power to intervene in nature increased with the discovery of fire and the cultivation of iron and soil. In this process, man and nature are equal in the face of life. Human relations with nature were controlled by certain taboos. The

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü, Sivas/Türkiye, e-posta: suleazer45@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7028-6292.

third is the period after the Industrial Revolution, when man is considered superior to nature. In this period, man exploited nature unconsciously and almost drove it to extinction.

In this study, the myths of the Turkic world are discussed with an ecocritical approach. The destruction of nature, one of today's biggest problems, and the negative effects of harming nature on human beings are evaluated with an ecocritical approach from the perspective of folk beliefs. Sampling, analysis and classification methods are utilized in the study.

Keywords: ecofolklore, ecocriticism, oral narrative, myth.

“Soframda yemek yenilir,
Derimde namaz kılınır,
Davam mahşerde görülür,
Der der ağlar bir
geyikcik.”
(Anonim)

Doğanın Edebiyattaki Sesi: Ekoeleştiri

Ekoloji; hayvanlar ve bitkileri, onların ekosistem ile olan ilişkilerini inceleyen bilim dalıdır (Bookchin, 2015, s. 92). 1889’da Ernest Hackel tarafından ortaya atılan bu kavramın içeriği zaman içerisinde anlam genişlemesine uğramıştır. Levi-Strauss ekolojik bilgiyi yerel varlıkların doğa ile ilgili bilgi ve tecrübesi olarak tanımlar (Berkes, 1993, s. 3).

Günümüzde adından sıkça bahsettiren ekoeleştiri ise edebiyat ve ekolojinin oluşturduğu bir ortak eleştiri yaklaşımıdır. Doğal çevre ile edebiyat ilişkisini ele alan ekoeleştiri kavramı 1978 yılında yayımlanan “Literature and Ecology (Edebiyat ve Ekoloji)” başlıklı makalede William Rueckert tarafından ortaya atılmıştır (Ergin & Dolcerocca 2016, s. 299). Bu akım daha sonra bir edebiyat eleştiri kuramı olarak 1990’lı yılların başında yaygınlık kazanmıştır. Ekoeleştirel kuram edebiyat ürünlerini çevreci bir yaklaşımla inceleyerek edebiyat, doğal çevre ve kültür arasındaki bağı ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Doğal çevrenin edebî eserlerde ele alınış biçimleri, mekân olarak doğa, doğa betimlemeleri, insanın doğa ile olan etkileşimleri ekoeleştirinun değerlendirme alanı içinde yer alır:

“Ekoeleştiri nedir? En basit tanımıyla edebiyatla fiziksel çevre arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Tıpkı feminist eleştirinun dili ve edebiyatı cinsiyet bilincine sahip bir bakış açısıyla incelemesi veya Marksist eleştirinun metnin okumalarına üretim tarzlarına ve ekonomik sınıflara dayalı bir bilinç katması gibi, ekoeleştiri de edebiyat çalışmalarına yeryüzü merkezli bir yaklaşım getirir.” (Glottfelty’den 1996’dan aktaran Garrard, 2017, s. 15).

Ekoeleştirinun temel amacı doğa ile ilgili duyarlılık oluşturmak, insanın içinde yaşadığı doğal çevre ile olan ilişkilerini sorgulatmak ve toplumda çevre bilinci oluşturmaktır. Böylece doğanın bilinçsizce yok edilşinin önüne geçilecektir. Oppermann ekoeleştiriye: *“(…) edebiyat eleştirisi ve kuramları içinde edebiyat ve kültür metinlerini çevreci bir bakış açısıyla yorumlayan edebiyat ile çevre, ekoloji ile kültür arasındaki ilişkileri inceleyen tek akım”* olarak tanımlar (2012, s. 9). Ekoeleştiri kuram ve yaklaşımları merkeze doğayı almaktadır. Ekoeleştiri *“(…) canlıların ve cansız olarak tanımlanan inorganik maddelerin birbirleriyle ve çevreleriyle ilişkilerinin edebî metinlerde nasıl betimlendikleri, edebiyatın söz konusu ilişkiler ağına yaklaşımı, edebî ve kültürel anlatılarda dil kullanımı, ifade biçimleri ve yöntemleri”* gibi alanlara odaklanmıştır (Oppermann, 2012, s. 9).

Ekoeleştiri kaynaklı gelişen iki temel görüşten söz etmek mümkündür: Bunlardan biri “derin yaklaşım”dır. Bu görüşü savunanlar doğal çevrenin insan tarafından bilinçsizce tüketimini, adeta insanın doğayı sömürsünü ve insanın kendisini

doğadan üstün görerek doğayı ötekileştirmesini eleştirir. İkinci görüş ise “sığ yaklaşım” olarak bilinir ve bu görüşü savunanlara göre insan yaratılmışların en üstünüdür ve doğa da insan için yaratılmıştır. İnsanın iyiliği adına doğa koruma altına alınmalıdır. Buna göre derin ekoloji merkeze doğayı yerleştirirken sığ ekoloji insanı merkeze almaktadır (Garrard, 2017, s. 43).

Günümüzde doğa ile ilgili sorunlar artarak devam etmektedir. Doğanın bir parçası olduğu gerçeğini yadsıyan insanoğlu doğaya hükmetmeye, doğayı bilinçsizce kullanıp tüketmeye ve neticede doğa ile birlikte kendisini de bir yok oluşa götürmektedir. İklim değişimleri, küresel ısınma, ozon tabakasının delinmesi, kuraklık, aşırı hava kirliliği, suların zehirlenmesi ve kuruması, ormanların yok edilmesi, canlı türlerinin yok oluşu vb. birbirine bağlı olarak gelişen çevre felaketleri bunun göstergesidir.

İnsanlığın içinde yaşadığı doğa ile olan iletişimi tarihî süreç içerisinde üç aşama geçirmiştir. Birinci aşamada doğa insandan üstün kabul edilmiş, doğaya ve ona ait unsurlara bir kutsiyet atfedilmiş hatta doğa Tanrısallık boyutuna taşınmıştır. Bu süreçte doğa insan için saygı gösterilen, ödüllendirme ve cezalandırma konumunda olan, lütfeden, affeden, korkulan, soy ana / ata olarak kabul edilen hatta Tanrı olarak kabul edilip tapınılan bir güçtür. İnsanın doğada var olma çabası içinde olduğu bu dönem; ateşin bulunması, demirin işlenmesi, tarım devrimi gibi insanlık kültürünün gelişimini sağlayan ve insanı doğa karşısında güçlendiren gelişmeler sonucunda yerini doğa ile uyum ve bütünleşme sürecine bırakmıştır. Artık doğa ile insan eşitlenir ve güç bakımından aynlaşır. Bu süreçte zaruri ihtiyaçlar dışında insanın doğadaki çeşitliliği azaltmaya hakkı yoktur, yaklaşımı öne çıkar ve doğanın bilinçsizce tüketiminin önüne geçmek için bazı tabular etkin olur.

İnsanlığın ilk dönemlerinde doğayı kutsayan ve ona saygı gösteren insanoğlu Aydınlanma Çağı döneminde aklını rehber alarak kendisini akıldan yoksun gördüğü doğadan üstün saymaya başlamıştır. Hümanizm ile insanlığın, rasyonalizm ile aklın yüceltilmesi, teknolojik gelişmeler insanı bir parçası olduğu doğadan koparıp uzaklaştırmıştır. Sanayi Devrimi, insanın doğa karşısındaki üstünlüğünün ilanı olmuştur. Bu üstünlük anlayışı zamanla doğayı sömürüp tüketme hırsına dönüşmüştür ve insan doğayı adeta yok etmeye başlamıştır. İnsan, böylece doğa karşısında bir üstünlük sağladığını düşünürken aslında kaybettiğini doğanın tükeniş aşamasında fark etmiştir. Bu yarı bilinç durumu beraberinde ekolojik kaygıları da doğurmuştur. Bilinçlenenler diğerlerinin de acilen farkındalık kazanması için bir şeyler yapma girişiminde bulunmuştur. Ekoeleştirici işte bu girişimlerin ürünüdür ve bilinçlendirme işinin edebî metinler aracılığı ile gerçekleştirilebileceği görüşünü ileri sürmektedir.

Doğal çevrenin bilinçsizce kullanılması bir çevre felaketinin meydana gelmesine neden olmaktadır. Ekoeleştirici, bu felaketin önüne geçebilmek için edebî metinler yardımıyla doğa bilinci meydana getirmeyi amaçlar. Ekolojik hareketlerin varlık kazanmasını sağlayan fiziksel çevreye karşı gelişen bilinçlenmedir. Ekoeleştirici, insanın doğa karşısında üstün olduğuna ve doğaya hükmetme hakkının olduğuna yönelik görüşün karşısında yer almaktadır. Doğal çevrenin tahrip edilmesine yönelik düşünce ve davranışların önüne geçmek için çaba sarf eder (Oppermann, 2012, s. 15). Çünkü ekoeleştirici yaklaşım doğaya içsel bir değer atfeder ve ona ait unsurları bir bütün olarak değerlendirir, tüm canlıların aynı ölçüde yaşama hakkına sahip olduğunu vurgular:

“Ekoeleştiricinin insanları yönlendirmeye çalıştığı nokta: Kişisel özeleştirici yaparak bir tür aydınlanma yaşamak ve sonuç olarak ekolojik bir kimlik oluşturmak. Edebî bir metinde doğanın nasıl temsil edildiğini, nasıl betimlendiğini ve hangi pozisyonlarda

bulunduğunu incelerken ekolojik edebiyat eleştirisi doğaya kendini ifade etme hakkı verir. Bir anlamda doğayı konuşturur.” (Sarıkaya, 2012, s. 101).

İçinde doğa unsurları barındıran her eseri de ekoeleştirel eser olarak kabul etmek doğru değildir. Bir eserin ekoeleştirel olarak değerlendirilebilmesi için şu özelliklere sahip bulunması gerekmektedir:

1. İnsanın dış dünyasını oluşturan doğal çevre sadece bir mekân olarak ele alınmaz, doğa tarihinin insanlık tarihini kapsadığını öneren bir savla varlık gösterir.
2. Her durumda insanın çıkarları üstün tutulamaz.
3. İnsanın doğaya ile iletişimiyle ilgili hesap verebilir konumda olması gerekmektedir.
4. Metinde çevrenin verili veya sabit kabul edilmeyip bir süreç olarak ele alındığına dair en azından bir ima vardır (Buell 1995'ten aktaran Garrard, 2017, s. 85).

Bu şartları sağlayan bir edebî eser ekoeleştirel olarak kabul görür ve okurunda doğa konusunda farkındalık oluşturabileceğine inanılır. Edebî metinlerde tabiatı irdeleyen, ekoeleştirel bakış açısıyla doğanın edebiyattaki varlığını inceleyen ilk çalışmalardan biri 1993 yılında yayımlanan ve Şükrü Elçin tarafından hazırlanan Türk Edebiyatında Tabiat adlı eserdir. Çalışmanın ön sözünde Elçin eserin doğa unsurlarından; toprak, yeraltı ve yer üstü su kaynakları, atmosferin kirliliği, ormanların yakılması, yoğun şehirleşme, kültür miraslarının yok edilişi, doğa ile ilgili bu olumsuzluklar içerisinde canlıların (bitki, hayvan, insan) geleceği gibi konulara eğitim öğretim açısından yaklaşma çabasında olduğunu ifade eder (Elçin, 1993, s. VII).

Kişilerde doğal çevre ile ilgili bilinç kazandırma konusunda ekoeleştirel edebî eserlerin bilimsel bilgilerle dolu belgelere nazaran daha etkili olacağı düşünülmüştür. Edebî eserler sadece bilgiyi aktarmaz, duygu aktarımında da çok etkilidirler. Bundan dolayı edebiyat aracılığı ile aktarılan mesajlar okurun zihninde daha kalıcı olmaktadır. Esmâ Şimşek “Gerçek hayata dair birçok mesaj ve bilgiyi barındıran masallar tabiat, hayvan sevgisi, çevre bilinci açısından oldukça önemlidir.” (2019, s. 94) diyerek masalların ekoeleştirel yönüne dikkat çeker. Esasen bu durum bütün edebî metinler için geçerlidir. Özellikle efsanenin doğa ile en çok iç içe olan tür olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Efsane Hakkında

Türkçesi “söylence” olan efsane sözcüğü Farsçadan dilimize geçmiştir. Türk dünyasında “efsane, apsansane, mif, legenda, aңыз” gibi sözcüklerle ifade edilen bu tür, Türk sözlü geleneği içerisinde önemli bir yere sahiptir. Efsaneler olağanüstü varlıkları ve olayları konu alan anlatılardır. İlk insanın kendisine, içinde yaşadığı topluma ve evrene dair sorularına verdiği cevaplar efsaneleri meydana getirmiştir. Eski çağlardan bu yana söylenegelen efsaneler içlerinde toplumların inançlarını barındırır. Olağanüstülüklerle örülü olan efsaneler halk arasında gerçek ve kutsal kabul edilmektedir. Bir olayın efsaneye dönüşebilmesi bir yer yahut kahraman hakkında efsanevi anlatıların şekillenebilmesi için bunların halk nazarında büyük bir öneme sahip bulunması gerekmektedir (Ergun, 1997, s. 45-46). Çünkü toplum, değer verdiği olay, şahıs veya unsur hakkında anlatılar oluşturur.

Efsanelerde toplumsal düzenin ve ahlakın korunmasına yönelik bir içerik söz konusudur (Sakaoğlu, 1980, s. 16). Geçmiş ile gelecek arasında bir kültür köprüsü oluşturan efsaneler nesiller arasında manevi bağlar kurmaktadır. Efsanelerin eğitmek, nasihat vermek, açıklama getirmek gibi işlevleri vardır (Erol Çalışkan, 2016, s. 279). Ayrıca efsaneler gelenek ve göreneklerin korunmasında da etkin rol oynar. Toplumun

fertlerine yol gösterip iyiyi teşvik ederken kötülükten men eder. Efsaneler etrafında oluşturuldukları mekân ve şahıslara olağanüstü anlamlar kazandırır. Bunların yanında efsanelerin koruyucu ve tedavi edici yönünün olduğu da tespit edilmektedir (Seyidoğlu, 2005, s. 271-273).

Efsaneler çocuklukla doğa ile iç içedir. Efsanelerde doğa çoğu zaman kişileştirilir ve kutsanır. Geleneksel ekolojik bilginin yer aldığı efsanelerde çevreci bir tutum öne çıkar. Bu tür efsaneler doğa ile ilgili gizemlere açıklık getirirken insan zihninin doğaya dair ürettiği sorulara da cevap bulma yoluna götürür. İnsan, doğa karşısında nasıl konumlanmalıdır, doğaya zarar vermenin ne gibi sonuçları olur, doğayı niçin korumalıyız, doğanın tabuları ve sınırları nelerdir gibi pek çok soru efsanelerle cevap bulmaktadır.

Türk Dünyası Efsanelerine Ekoeleştirel Bir Bakış

Günümüzde dijital çağı idrak eden insanoğlu bir parçası olduğu doğadan tamamen soyutlanmış, kendisine daha fazla yaşam alanı açmak adına doğayı yok etmiş, gücün verdiği yetkinlikle doğayı sömürerek tükenişe doğru götürmüştür. Benimsediği yaşam tarzı ile hem doğaya hem kendisine yabancılaşmıştır. Doğayı oluşturan unsurların yaşam haklarını unutup kendi yaşam hakkını önde tutmuştur. Bunun da ötesinde zaruri ihtiyaçların dışına çıkıp keyfi istekler için doğaya adeta bir hırsla saldırmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi insanlığın ilk çağlarında doğa unsurları ruh taşıyan kutlu birer varlık olarak kabul edilmekteydi ancak günümüzde doğa ve ona ait canlı cansız unsurlar bir nesne / madde olarak görülmektedir. Doğa yok oluşunun sinyallerini vermeye başladığından beri doğal çevreye karşı kısmi ve maalesef geçici bir bilinçlenme oluşmuştur. Doğa ile ilgili duyarlılıklar kısık bir ses olarak kalmış durumdadır. Bilinçlenme durumu çoğunlukla yüzeysel olduğu için yaygınlık kazanmamıştır. Bunun nedeni doğa ile ilgili yaklaşımların duygu ve inanç boyutuna taşınmadan sadece bilgi boyutunda kalmış olmasıdır. Oysa ilk dönem insanı bu bilinci aklında değil duygu ve inanç dünyasında idrak etmiştir. İnsanın doğanın unsurları; hava, su, toprak, ağaçlar ve hayvanlarla olan ilişkileri belli tabular, ritüeller ile belli bir kurala bağlanmıştır ve böylece doğanın yaşam hakkı koruma altına alınmıştır. Eski Türk inanışlarında doğaya değer verilip saygı gösterilmiştir ve toplum içerisinde bu doğrultuda bir kültürel yapı oluşmuştur. Bugün halk arasında bu inanışların izlerine ve kültür kodlarına rastlamak mümkündür. Günümüzde ise doğal çevre ile ilgili bilinç düzeyi akıldan kalbe inemediği için yaygınlaşıp toplumsallaşamamıştır.

Bu çalışmada Türk dünyası efsanelerine ekoeleştirel penceresinden bakılmıştır. İncelemeye Anadolu sahası dâhil edilmemiştir.¹ Uygurlara ait 300, Kırgızlara ait 206, Türkmenlere ait 120, Kazaklara ait 90, Başkurlara ait 165, Tatarlara ait 165, Altaylara ait 98, Yakutlara ait 163 efsane incelenmiş ve ekoeleştirel bir içeriğe sahip olan efsaneler değerlendirmeye alınmıştır. İncelenen efsanelerde hayvan, ağaç, yer, su ve gıda korumaya yönelik içerikler tespit edilmiştir.

Hayvanları Korumaya Yönelik Efsaneler

Doğa ile iç içe yaşayan Türkler için hayvanlar büyük önem taşımaktaydı. Etinden, sütünden yününden yararlandıkları ve binek olarak kullandıkları evcil hayvanlar âdeta ailenin bir parçası gibiydi. Dede Korkut Hikâyelerinde Bamsı Beyrek'in

¹ Anadolu sahası efsanelerinde ekoeleştirel için bkz: Buse Karabacak (2023), Batı Anadolu Efsanelerinde Geleneksel Ekolojik Bilgi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

atına “Ben sana at demem, kardeş derim.”² diye seslenmesi bu yaklaşımın bir neticesidir. Yakın zamana kadar mektuplarda aile bireylerinden sonra hayvanların da halinin durumunun sorulması bu hissiyatın yansımasıdır. Yabani hayvanlar ise her ne kadar tehdit unsuru olsalar da Türkler için hayranlık uyandıran canlılardı. Bu sebeple bayraklarında vahşi hayvan figürlerini kullanmışlardır.

Eski Türk inancına göre doğadaki her canlının bir koruyucu ruhu vardır. Bu inancıya göre hayvanlar da koruyucu ruha (iyeye) sahiptir. Bu koruyucu ruhlara (iyelere) karşı yapılan saygısızlıklar mutlaka cezalandırılır. Bu inanış insanlar ile hayvanlar arasındaki ilişkinin sınırlarını belirlemektedir. Zaman içerisinde doğaya hükmeden insanoğlunu sınırlayan bu inanç sistemi olmuştur. Buna göre hayvanlara kötü davranmak, haksız yere bir hayvanı öldürmek yasaktır. Bu yasağa uymayanlar doğanın ruhları tarafından cezaya çarptırılırlar. Av ve avcılıkla ilgili inanma ve ritüellerde bu inanış temelinde şekillenmiştir. Türklerin sosyo-ekonomik yaşamında büyük önem taşıyan avcılık, bilhassa avcılık-toplayıcılık döneminde inanç dünyasının ve sosyo-kültürel yaşamın şekillenmesinde etkin bir rol oynamıştır. Türkler av hayvanlarını koruyan bir iyenin olduğuna inanmış ve bu inanç doğrultusunda bir dizi ritüel uygulamıştır. Av hayvanlarını koruyan ve onların üremesini sağlayan av ruhuna karşı yapılacak olan bir saygısızlık çok olumsuz sonuçları beraberinde getirebilmektedir. Avın başarılı geçmesi için av ruhu memnun edilmelidir. Bu sebeple av ruhuna kurbanlar sunulur (İnan, 2015, s. 63). Avcının avlanması da belli kurallarla sınırlandırılmıştır. Buna göre gebe veya yavru hayvan avlanmaz, yavruyu avlamak da yasaktır. Avcı yalnızca yiyecek ihtiyacını gidermek için avlanmalı, av hayvanlarını keyfi olarak öldürmemelidir (Bayat, 2007, s. 202). Bioetik kapsamında da doğanın bir unsuruna zarar veren ondan mahrum kalır. Bahsi geçen kurallara uymayan bir avcı ne kadar usta olursa olsun başarısız olur hatta cezaya uğrar.

Altay Türklerine ait olan “Albın ile Gelin” adlı efsanede de açıkça ifade edilmese de av kurallarına uymamaktan kaynaklanan bir belaya uğrama durumu karşımıza çıkar. Anlatıya göre evin beyi ava çıkar. Günler süren av sırasında evde odun kalmayınca genç gelin ormana odun almaya gider. Giderken henüz çok küçük olan çocuğunu evde bırakır. Gelin evden gidince Albın onun yokluğunu fırsat bilip evdeki yiyecekleri ve küçük çocuğu alıp gider. Eve gelen gelin çocuğu bulamayınca aramaya çıkar. Olağanüstü güçler yardımıyla çocuğunu Albın’dan kurtarır. (Gültekin, 2021, s. 155-160). Burada demonik bir varlık olan Albın’la ilgili olumsuzlukların evin beyi uzun süren bir avda iken yaşanması dikkat çekicidir.

Benzer bir şekilde “Sarı Tan” adlı Altay efsanesinde de Sarı Tan, iki arkadaşı ile ava gider. O ava gidince üç çocuğundan birisini alkarısı kaçıtır. Sarı Tan ise günlerce avlanır. Bu sırada arkadaşlarından birisi zorlu koşullara dayanamayıp ölür. (Türker, 2011, s. 179). Bu anlatıda da felaketlerin av sırasında yaşanması tesadüf değildir.

Uygur Türklerine ait olan “Abdulla Buğra” adlı efsanede de ava giden iki kardeşin av esnasında yaşadıkları felaket ve ölümü anlatılmaktadır. Bir gün Abdulla Buğra ve ağabeyi ava çıkarlar. Saraydan epeyce uzaklaşırlar. Bu sırada fırtına çıkar ve her yeri sel basar. Sular iki şehzadeyi alıp götürür. Ertesi gün hava açılır. Han, oğullarını aratmaktadır. Sonunda iki şehzadenin de cesedi kefenlenmiş olarak farklı yerlerde bulunur ve gelenek gereği oldukları yere gömülür (Öger, 2021, s. 490). Bu anlatıda şehzadelerin felakete uğrama nedeni açıkça belirtilmese de av sırasında felaketin yaşanması ve ölmeleri av kültürü içerisindeki bir tabuya uymamaları durumunu akla getirmektedir.

² Ergin, M. (2021). *Dede Korkut Hikâyeleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yukarıda da belirtildiği gibi avlanma, belli kurallar dâhilinde olmalıdır. İhtiyaç dışında av hayvanının öldürülmesi avcının cezaya çarptırılmasına neden olmaktadır. Üstelik bu ceza sadece avcıya yönelik değildir. Avcının ailesi, sülalesi hatta boyu bu cezadan etkilenebilmektedir. Başkurt Türklerine ait olan “Akkoşotkan Dağ” adlı efsanede Yıhangir adındaki avcı çeşme başına tüneyen iki kuğudan birini avlar. Avladığı kuğuyu eline alır almaz dilsiz kalır. Bundan sonra avcının karısı ve çocukları ölür. En sonunda kendisi de ölür. Avcının kuğuyu avladığı bu dağa Akkoşatkan Dağ (Kuğunun Öldürüldüğü Dağ) denir (Atnur, 2002, s. 29). Yine Başkurt Türkleri arasında anlatılan “Ükir Taş” adlı efsanede de avdan dönen bir avcının üzerine taş yuvarlanır ve avcı ölür. Bu taş Ükir Taş adı verilir (Atnur, 2002, s. 33).

Av hayvanlarını gereğinden fazla avlamak, yavrulu hayvanı avlamak da cezaya uğrama nedenlerindedir. Kazak Türklerinin “Dombra Hakkında” adlı efsanesinde Cengiz Han’ın oğlu Joşihan ayağından yaralı olan aksak bir ceylanı avlamaya çalışırken ölür. Han, oğlundan haber alamayınca aramaları için askerlerine emir verir. Oğlunun ölüm haberini getiren olursa ağzına kurşun döküleceğini söyler. Bunun üzerine Cengiz Han’ın vezirleri ölüm haberini vermekten korkarlar. Kerbuğa adlı küyci duruma çare bulup dombrası ile ölüm haberini Cengiz Han’a anlatır. Cengiz Han, küycinin ağzına kurşun dökülmesini emredince Kerbuğa, ölüm haberini kendisinin değil dombrasının verdiğini söyler. Bunun üzerine kurşun dombraya dökülür. Sıcak kurşuna dayanamayan tellerden bazıları kopar (Osmanaliyeva, 2011, s. 233). Bu anlatının bir başka çeşitlenmesi de “Kulan Geçmez” efsanesidir. Kazakların Alacahan ve Joşihan adlı hanları vardır. Bu hanlardan birinin doğan çocukları ölmüş, son çocukları erkek olmuş ve gençlik çağına ulaşmıştır. Han bu oğlunun ölüm haberini verenin ağzına kurşun döktüreceğini söyler. Bir gün oğlu hızlı koşan atına binip ava çıkar. Kulanları görüp avlamaya başlar. İçlerinden bir tanesini yakalayamaz. Kulan kaçır, han oğlu kovalar. Han oğlu ile gelen yiğitler geride kalır. Kaçan kulan iyice yorulup hırçınlaşır. Uygun bir anı kollayıp at üstündeki han oğluna bir tekme atarak onu yere indirir ve ezerek onu öldürür. Peşinden gelen yiğitler onun ölüsünü bulur. Durumu hana anlatamazlar. Bir küycü dombrası ile oğlunun ölümünü hana anlatır. Han, küycünün ağzına kurşun döktürmek isteğince küycü kendisinin değil dombrasının haber verdiğini söyler. Böylece kurşun dombraya dökülür. Daha önce deliği olmayan dombranın gövdesinde delik oluşur. Han, oğlunu öldürenin bir kulan olduğunu öğrenince bütün kulanları ırmağın öbür tarafına kapatır. Bu ırmağa da Kulan Geçmez adı verilir (Osmanaliyeva, 2011, s. 254).

Av kurallarına uymayan avcılar bazen ölümle cezalandırılırken bazen de sevdiklerinin acısı ile cezaya çarptırılır. Kırgız Türklerinden derlenen “Oğul Karagul” adlı efsanede de av kurallarına uymayan bir avcının sonunda oğlunu öldürerek cezalandırılması anlatılır. Efsane şöyledir: Geçmiş zamanların birinde Tumaş adında bir avcı vardır. Bu avcı dağ keçisi ve geyik avına çıkıp bin tanesini vurur. Bininci geyik kayberendir.³ Ön ayakları üzerine kalkarak onu uyarır. Tumaş bu uyarıyı dikkate almak yerine iyice hırslanıp on bin tane geyik avlar. Günlerden bir gün av ruhu Tumaş’ın rüyasına girer ve onu yeniden uyarır. Fakat avcı bu uyarıyı da önemsemmez. Bir gün yine ava çıkar fakat hiçbir şey avlayamadan geri dönmek zorunda kalır. Avcı öfke ile evine dönerken çalılıkların arasında bir kıpırtı görür. Bakar ki bir karacanın arkası, hemen nişan alıp ateş eder. Avının yanına varıp baktığında karaca derisinden pantolon giyen oğlu Karagul’u kanlar içinde bulur. Oğlu, babasını karşılamaya çıkıp çalılıkların arasında uyuyakalmıştır (Dıykanbayeva, 2004, s. 338).

³ Kırgız Türklerinin inanışına göre geviş getiren av hayvanlarının koruyucu ruhu.

Av kültürüne dair anlatılardan birisi de Kırgız Türklerinin “Avcı Tooday ve Üç Dağ Keçisi” adıyla kaydedilen efsanedir. Tooday attığını vuran mahir bir avcıdır. Bu avcıdan hiç çekinmeyen üç dağ keçisi vardır. Tooday bir gün ava çıkar ve bu üç dağ keçisi ile karşılaşır. Üç dağ keçisi bu mahir avcıyı yakınlarında görünce Tanrı’ya dua ederler. Tanrı bu üçünü göğe çeker. Ardından avcı ve tazısını da göğe çeker. Bunlar gökte yıldız olurlar (Dıykanbayeva, 2004, s. 342).

Geleneğin koyduğu kurallara uymayan avcılar çeşitli şekillerde cezalandırılırken doğa ile uzlaşma yoluna giden avcılar ödüllendirilmektedir. Altay Türklerine ait olan “Almatlar” adlı efsanede de Köbök ve Töölös birlikte avlanmaya gider. Avlanırken birbirlerini kaybederler. Sonunda Töölös, Köbök’ü bulur fakat arkadaşının ayağı kırıktır. Töölös arkadaşını güvenli bir yere yerleştirip önüne yiyecek ve içecek bırakıp bir yıl sonra döneceğini söyleyerek evine döner. Köbök ise ormanda kalır. Köbök yalnız kalınca bir kadın gelip Köbök ile tanışır. Köbök’ün bu kadından bir çocuğu olur ve Almatlar boyu buradan türer (Türker, 2011, s. 183). Avcılık dönemine dair inanışları ve sosyal yaşamda avcılarının birbirleri ile olan ilişkilerini yansıtan bu efsanede ava çıkan avcılarının başlarına olumsuzlukların gelmesi, önce birbirlerini kaybetmeleri sonra Köbök’ün ayağının kırılması anlatıya doğanın bir gazabı gibi yansımaktadır. Doğayı temsil eden ve muhtemelen dağ / orman iyesinin insan görünümü hali olan kız ile Köbök’ün birlikteliği sonunda doğa ile insan arasında bir uzlaşmaya vesile olur.⁴ Benzer bir içerik yine Altay Türklerine ait olan “Avcı ve Dağın Kız İyesi” adıyla kaydedilen efsanede karşımıza çıkmaktadır. Kaycı, kopuzcu ve kavalcı olan üç arkadaş ava çıkar. Avcılardan kaycı olanın ayağı kırılınca diğer ikisi onu güvenli bir yerde bırakıp eve döner. Ormanda kalan avcı güzel bir kız ile karşılaşır ve onunla evlenir. Dağ iyesi olan bu güzel kız ona avlanmanın kurallarını öğretir. O günden sonra avcılar yanlarında kaycı götürür ve dua ederek avlanmaya başlar (Türker, 2011, s. 302-303). Bu anlatıda avcının ayağının kırılmasının nedeni muhtemelen av kurallarına uymamasıdır. Dağ iyesi ile olan birlikteliği doğayla uzlaşmasını sağlamış ve av kurallarını bizzat dağ iyesinden öğrenerek eksik yönünü tamamlamıştır.

Doğanın sınırlarına dikkat eden ve kurallara uyan avcılar cezalandırılmaktan kurtulur. “Yerin İyesi” adıyla kaydedilen Altay efsanesinde üç arkadaş ava gider. Tuzak kurup avlarını beklemeye koyulurlar. Bu sırada Aba Suu Bajı adlı Altay iyesi gelir. Avcılara av zamanının geçtiğini bundan sonra avlanmamaları gerektiğini söyler. Avcılar tuzağa yaklaşan hayvanların yön değiştirdiklerini görünce bir daha avlanmamaya karar verir (Türker, 2011, s. 300). Bu anlatıda avcılar doğadan gelen uyarıyı dikkate alıp avlanmaktan vazgeçtiği için bir cezaya uğramazlar.

Benzer bir şekilde Başkurt Türklerinden derlenen ve Bayuvlı kabilesinin türeyişini anlatan efsanede Kuşlak Batır adlı bir avcı Şülgengöl’ün bütün canlılarını avlayıp bitirir. Bunun üzerine gölün iyesi ona bir daha avlanmamasını şart koşarak at sürüsü vereceğini söyler. Kuşlak Batır bunu kabul eder. Böylece fakir olan ve av yaparak geçimini sağlayan Kuşlak Batır zengin olur. Onun soyundan gelenlere de Bayuvlı (zengin oğlu) denir (Atnur, 2002, s. 44). Bu anlatıda da avcı doğanın üstün gücü ile uzlaşmaya gitmiş ve mükâfatlandırılmıştır.

Kırgız Türklerinden derlenen “Kayberen” efsanesinde de av ruhu ile uzlaşan ve av kurallarına uyan bir avcının zenginliğe eriştiği anlatılır. Eski zamanların birinde bir avcı bir yavru geyiği yaralar. Avcının mermisi tükenince koşarak geyiği yakalamaya çalışır. Geyiğin peşinden bir mağaraya girer. Mağarada “Kendi çocuğunu vursun!” diye

⁴ Türk dünyası anlatılarında bu içeriğe rastlanmaktadır. Kırgız Türklerinin Kococaş adlı arkaik destanında da avcı Kococaş’ın oğlu Moldocaş’ın kayberen Sur Eçki’nin kızı Aşayran ile olan evliliği böyle bir uzlaşmayı sağlamıştır (Gümüş, 2021, s. 616).

bir ses işittir. Çok geçmeden yaşlı bir kadın geyik toynağında ayran getirerek avcıya verir. Avcı ayranı içse de ayran hiç eksilmez. Bu yaşlı kadının av ruhu kayberen olduğu anlaşılır. Kayberen, avcıya bir daha yavrulu geyik avlamamasını yoksa büyük günaha gireceğini söyler. Avcı, Kayberenin öğüdüne uyar ve kısa sürede zengin olur (Dıykanbayeva, 2004, s. 392).

Geleneksel değerlerin beslediği toplumun doğa ile olan ilişkisi ile çağdaş kültürün değerlerine bağlı olan toplumun insan-doğa ilişkisi arasında ciddi bir fark vardır (Çelik, 2019, 82). Günümüzde avlanma bir zaruret olmaktan çıkıp hobi olmuştur. Bu durumda ihtiyaçlar için avlanma kuralı ortadan kalkmış zevk için avlanma başlamıştır. Bu da zaten bozulmuş olan ekosistemin giderek çökmesini beraberinde getirmektedir.

İnsan, doğanın ve doğanın bir unsuru olan hayvanların yaşam sınırlarına saygı duymazsa mutlaka doğa tarafından cezalandırılır. Kazak Türklerinden derlenen "Jılandı" adlı efsanede han ile doğayı temsil eden yılanın mücadelesi anlatılmaktadır. Kalmuk hanına hizmet eden yaşlı bir kadın Kalmuklar tarafından öldürülen dokuz oğlu için ağıt yakar. Bu ağıdı işiten yılan, yaşlı kadına her gün bir altın vereceğini ve bu altınlarla oğullarına türbe yaptırabileceğini söyler. Söz verdiği gibi her gün bir altın getirir. Kalmuk hanı, yaşlı kadının zenginleştiğini fark edince ona sebebini sorar. Yaşlı kadın başta söylemese de han kendisini zorlayınca sırrını söyler. Yaşlı kadını yılanın zengin ettiğini öğrenen han bu yılanı öldürüp hazineye sahip olmak ister. Yılanın yuvasına kızgın yağ döktürür fakat yılan ölmez. Birçok Kalmuk'u ısırıp öldürür. Han, yılanla baş edemeyeceğini anlayınca göç etmeye karar verir. Han göç edince yılan da bir koçun boynuzunda onları takip eder, han dinlenmek için uyuduğunda onu sokup öldürür. Buraya da "jılandı" adı verilir (Osmanaliyeva, 2011, s. 180-181).

"Kaplan Kapanmış" adıyla kaydedilen Kazak Türklerine ait bir efsanede de doğanın dengesini sağlayan vahşi hayvanları koruma bilincine yönelik bir içerik yer alır. Efsaneye göre İskender Zulkarneyn Talas halkına savaş açar fakat halkı bir türlü yenemez. İskender, halkı dağda bulunan iki kızıl kaplanın koruduğunu anlar. Bunun üzerine askerlerine kaplanları yakalamaları için emir verir. Askerler çok uğraşsa da kaplanları yakalayamazlar ve geri dönerler. Bu yerin adına da "Jolbarıs Kamalğan (Kaplan Kapanmış)" denir (Osmanaliyeva, 2011, s. 203). Vahşi hayvanlarla ilgili bir başka anlatı da Kırgız Türklerinden derlenen ve Kırgız adının nereden geldiğini anlatan bir efsanedir. Anlatı şöyledir: Kırgızların ilk atası olan Karakan'ın yirmi dört çocuğu olur. Bu çocuklar oynarken bir gök kurt görürler ve onu öldürmeye çalışırlar. Bunun üzerine gök kurt Tanrı'ya yalvarır. Tanrı da bu çocukların üzerine çok şiddetli yağmur ve sel gönderir. Bu selde yirmi üç çocuk ölür, biri kalır. Onun adı da "Kır-Oğuz" dur. Kırgız soyu bu çocuktan türer (Dıykanbayeva, 2004, s. 369).

Hayvanlara sadece insanın işine yaradığı zaman değil her zaman değer verilmelidir. Çünkü insan ve hayvan doğanın bir parçasıdır ve dengeyi sağlayan uyum içinde olma durumudur. Kırgızların "Köpek Efsanesi" şöyledir: Eski zamanlardan birinde bir avcının çok becerikli bir köpeği vardır. Kurt ile boğuşan, deve üstündeki adamı yıkıp indiren bir köpektir. Bu köpek yaşlandığında boşa ekmek yemesin diye boynuna taş bağlayıp suya atmak ister. Köpeği sürüklerken ayağı kayıp suya kapılır. Yüzme bilmediği için çırpınıp suyun içinde kaybolur. Aradan zaman geçince adam kendisini suyun kıyısındaki bir tarlada bulur. Yanında yaşlı köpeği vardır. Köpek onu boğulmaktan kurtarıp kıyıya çıkarmıştır. Adam yaptığından pişman olup köpeğini ölünceye kadar besler. Köpek eceliyle öldüğünde ona bir insan gibi mezar yapar (Dıykanbayeva, 2004, s. 326).

Hayvanlara eziyet etmenin bela getireceğine dair anlatılar bugün dahi halk arasında anlatılmaktadır. Harmancık adlı tepenin oluşumu ile ilgili bir Türkmen efsanesinde de hayvana eziyet eden kişinin başına gelen felaket anlatılmaktadır. Efsane şöyledir: Eski zamanların birinde Nalaç adındaki birisi tepedeki kıran üzerine buğday ekmiş. O kadar çok buğday olmuş ki Nalaç buğdaylarını biçip üstüne bereket keseğini koyarken bir yolcu gelip uzun yola çıktığını söyleyerek kendisi namaz kılana kadar atına bir avuç buğday vermesini istemiş. Nalaç çok cimri birisiymiş. Buğdayından vermek istememiş. Onun yerine atın torbasına taş doldurmuş. Yolcu namazını bitirip atının yanına geldiğinde bakmış ki atın gözlerinden yaşlar geliyor. Torbaya baktığında durumu anlamış. O zaman yolcu, "Bir avuç buğdayı kıskanıp atımın torbasına taş doldurarak ona eziyet ettin. Harmanın taşa dönsün!" diyerek Nalaç'a beddua etmiş. Harman bir anda taşa dönmüş ve orasının adı Harmancık olmuş (Erol, 2018, s. 127).

Bir Türkmen efsanesi olan ve "Dokunmayana Dokunan" adıyla kaydedilen efsanede bir yılanı yok yere öldüren ailenin huzursuzluk ve belalar ile cezalandırıldığı anlatılmaktadır. Efsane şöyledir: Yaşlı bir nine uzun zamandır hastalık çekmektedir. Bir gün beşikteki torununu sallarken ak bir yılan gelip yanındaki kâseden su içer. Nine de nasıl olsa ölümüm geldi deyip yılanın artığı olan suyu içer. Bundan sonra nine şifa bulup iyileşir. Evde bolluk, bereket ve huzur olur. Beşikteki çocuk da çok sağlıklı olur. Çocuğun beşiği kendi kendine sallanır. Gelin ne zaman içeri girse beşiğin sallandığını ve bebeğinin huzurla yattığını görür. Bir gün bebeği beşikten aldığı anda beşiğin dibindeki yılanı görür, beşiği sallayanın yılan olduğunu anlar. Gelin yılanı görünce korkup kocasını çağırır. Gürültüyü duyan nine de gelir. Adam beşikteki yılanı öldürecekken nine "O size dokunmadı, siz de ona dokunmayın!" der ama dinlemez. Adam yılanın kafasını kesip onu öldürür. O günden sonra evde huzursuzluk ve bereketsizlik olur. Bebek de kısa süre sonra hastalanıp ölür (Erol, 2018, s. 298).

Görüldüğü gibi anlatılarda hayvanlara eziyet etmenin, onları yok yere öldürmenin insanın zararına olacağı, maddi manevi cezaya uğrayacakları vurgulanmakta böylece hayvan koruma bilinci öne çıkarılmaktadır. Bu anlatılarda yer alan inanışlar sayesinde doğanın bir unsuru olan hayvanlar koruma altına alınmaktadır.

Yer (Toprak, Dağ, Taş) Korumaya Yönelik Efsaneler

Eski Türkler evreni; ışıklı ruhların bulunduğu gökyüzü, kötü ruhların bulunduğu yeraltı ve ikisi arasında bulunan yeryüzü olmak üzere üç katman olarak tasavvur etmişlerdir. Yeryüzünde bulunan bütün varlıkların ruhunun olduğuna inanan Türkler toprağı, dağı, taşı kutsamış, onlara değer atfetmiştir. Dağlar mitolojik tasarımda yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünü birleştiren orta direk (axis mundi) olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında gökyüzüne uzanmaları hasebiyle Tanrı'ya yakın mekânlar olarak değerlendirilmişlerdir. Bu sebeple inanca dair ritüeller dağda yapılmaktadır. Ayrıca dağlar yer-su kültürüne dair inanışlarla birleşerek vatan toprağını temsil eder. Dağlar, sözlü anlatılarda gücün sembolü olarak yer alır. Vatani koruyan unsurlar olarak kabul edilirler. Bazı Türk boyları arasında dağlar soy ata olarak da kabul edilmektedir. Her Türk boyunun kutsal dağı vardır (Roux, 1998, s. 125; Bayat, 2007, s. 231). Türklerin mitik inanışlarında dağ kültürüne dair inanışlar taş kültürüne dair inanışlarla iç içedir. Sözlü anlatılarda da bahsi geçen inanç dünyasının yer aldığı görülmektedir. İncelenen efsanelerde kutsal sayılan dağa / taşa saygısızlık eden kişinin hatta bütün boyunun cezalandırıldığı tespit edilmektedir. Altay Türklerine ait "Cüs Boyu" adlı efsanede Cüs boyu mensuplarının Tanrı'ya ve kutsal dağlarına saygısızlık yapmaları onların cezalandırılmalarına sebep olmuştur. Eene ve Kara Kaya adındaki kutsal dağlara yapılan saygısızlık sebebiyle "Yüzleri yüz akçe etmesin, aileleriniz ahmak kişilerden olsun. Yüz kişiyi geçmeden altmış yaşında ölüni diye kargış verir. Bu sebeple bu boya

Cüs Boyu adı verilmiştir (Türker, 2011, s. 196). Doğanın bir unsuru olan dağlara karşı yapılan bir saygısızlık sonucunda Tanrı'dan kargış alınması ve Cüs boyundan olan kişilerin bu saygısızlıktan dolayı altmış yaşında ölmesi doğanın olağanüstü gücünü göstermektedir.

Yine Altay Türklerine ait olan "Töö Taşı" adlı efsanede Emeen adındaki yerde deve hörgücü gibi iki yumrusu bulunan bir taş vardır. Bu taşın oraya kamlar tarafından konulduğuna inanılmaktadır. Bir gün bir çiftçi tarlasını sürerken bu taşı yok eder. Bunun üzerine tarlayı süren genç ölür. Kısa zaman sonra eşi ve aile büyükleri de ölür (Türker, 2011, s. 285). Kutsal sayılan bir taşı yok etmek böylece doğanın bir unsuruna zarar vermek ölümle sonuçlanmıştır. Burada şüphesiz taşın kutsal olması durumu önemlidir fakat doğa unsurlarına kutsallık atfetmenin doğayı koruyan bir yönünün olduğunu da kabul etmek gereklidir.

"Güneş ve Halı" adıyla kaydedilen Türkmen efsanesinde de insanların toprağa karşı olan saygısızlıkları neticesinde lanete uğramaları ve pişman olup doğaya hak ettiği değeri verdikten sonra beladan kurtulmaları anlatılmaktadır. Efsaneye göre çok eskiden insanlar bolluk ve bereket içinde yaşamış. Bir süre sonra cimrilik insan içine karışmış. Cimri adlı kişinin soyundan gelenler de cimri ve kötü kimselermiş. İnsanlara bolluk ve bereket getiren toprağa zarar vermişler. Cimri kavmi yönetici olan âlimleri ülkeden kaçırıp yönetime kendisi geçmiş. Ülkenin en cesur pehlivanını çağırıp o zamanlar üç tane olan güneşten ikisini söndürmesini emretmişler. Emri yerine getirmezse oğlunu öldüreceklerini söylemişler. Pehlivan çaresiz kalıp iki güneşi ok ile söndürmüş. Üçüncü güneş korkup göğe yükselmiş. Ardından cimri kavmi pehlivandan nehirlerin kıyılarını yıkmasını istemiş. Pehlivan, evladını kaybetmenin korkusuyla çaresiz nehirlerin kıyılarını yıkmış. Her yeri su basmış, her yer yıkılıp çöl olmuş. Millet sonunda isyan edip cimri kavmini yok etmiş. Pehlivan da hatasını telafi için âlimleri aramaya çıkmış. Zorlu yollardan geçip âlimlere ulaşmış ve durumu onlara anlatmış. Tek kalan güneşin de göğün üst katlarına çekildiğini ve yeryüzünün bereketinin gittiğini söylemiş. Âlimler, kadınların çok güzel bir halı dokuması halinde belki güneşin ikna olup alçalabileceğini ve bereketin yeniden geleceğini söylemiş. Güneş insanların iyi niyetli olduğuna kanaat getirirse mutlaka döner demişler. İyi halı dokuyabilmek için iyi niyetli olmak gerekliymiş. Bunun üzerine erkekler hayvanları kırıp yün hazırlamış. Sonunda pehlivan yaptığı kötülüklerden dolayı kendi boğazını keserek kanını halı dokunan yüne akıtmış. Kadınlar kan ile kıpkırmızı olan yünden halı dokumuş. Bunu gören güneş, insanların kötü niyetlerinden arındığına kanaat edip yere yakınlaşınca toprak coşup çiçek açmış. Dereler, ırmaklar dolup taşmış. Bolluk ve bereket gelmiş (Erol, 2018, s. 394).

Dağ kültürüne dair inanışları içeren anlatılarda dağ ile madenler de ilişkilendirilmektedir. Uygur Türklerinin "Altındağ" adlı efsanesinde saf altından olan Altındağ'ın ünü dünyaya yayılınca bütün insanlar Altındağ'a akın eder. Altını gören insanlar hırsa kapılıp dağı bölüp parçalamaya başlar. İnsanların sayısı çoğalınca dağ insanlara yetmez olur. Kıskançlık ve kargaşa büyür, güçlüler zayıfları öldürür. Altın için ölenlerin bedenleri tepe olur, kanları nehir olup akar. Dağ baştan aşağı kıpkırmızı kan olur. İnsanların bu zorba halleri dağı öfkeliendirir. Altından olan dağ bir anda taş toprağa bürünür. O günden sonra altın bulmak insanlar için zorlaşır (Öger, 2021, s. 425).

Suyu Korumaya Yönelik Efsaneler

Hayatın başlangıcı olarak kabul edilen su evreni meydana getiren dört temel unsurdan birisidir. Evren yaratıldığında ilkin su vardır ve su Tanrı yüzü gördüğü için kutsaldır. Bu sebeple su dileklerin dilendiği mekândır. Su maddi ve manevi temizliğin simgesi, saflığın sembolüdür. Ayrıca su; bolluk ve bereketi, üremeyi de

simgelemektedir. Ölümsüzlüğe erişirme gücü verilen su hayatın ve güzelliğin sembolüdür. Şifanın kaynağı da sudur (Ögel, 2014, s. 424; Roux, 1998, s. 114; Bayat, 2007, s. 17). Bu şekilde kutsanan su ile ilgili birtakım tabular da oluşmuştur. Su kirletilmez, su boşa harcanmaz, su içerken saygılı olunur ve mümkünse oturarak üç yudumda içilir. Suya saygısızlık yapıldığında su ruhunun lanetine uğranacağına inanılmaktadır (Eliade, 2003, s. 201).

Su ile ilgili bu inanışların yansımaları Türk dünyası efsanelerinde de yer almaktadır. Başkurt Türklerine ait olan "İyeli Göl" adlı efsanede insanlar suya karşı saygısızlık yaptıkları için su kurur (Atnur, 2002, s. 28). Başkurt ve Tatar Türkleri arasında anlatılan "Yögemiş Dağı" adlı efsanede Yögemiş dağında bulunan bir gölde yaşayan ördekleri hiçbir avcı avlayamaz. Bir gün Rizvan adındaki bir avcı tüm zorlukları aşarak dağın tepesine çıkar ve anne ördeği avlayıp eve doğru yol alır. Avcı eve dönerken birdenbire kasırga kopar. Dağ sallanmaya başlar. Avcı dönüp baktığında gölün ortadan kaybolduğunu görür. Avcı eve varıp ördeği pişirmelerini söyler fakat ne kadar kaynatılsa da ördek pişmez. Yögemiş dağının iyesi olan ördek avlandıktan sonra önce göl kaybolur sonra da dağ zamanla çöküp yerin altına girer (Atnur, 2002, s. 28). Bu anlatıda yer, su ve hayvan koruma bilincinin öne çıktığı görülmektedir.

Suyun kirletilmesi sudan mahrum kalmayı beraberinde getirecektir. Başkurt Türklerinin "Kanlı Göl" adlı efsanesinde Kız Han ile Erkek Han arasında büyük bir savaş çıkar. Bu savaşta dökülen kanlar bir göle akıtılır. Göl bu kanlardan iğrenir ve üç gün öğürür. Sonunda dayanamayıp uçup Akgöl'e gider. Gölün olduğu yere de Kanlı Göl adı verilir (Atnur, 2002, s. 37). Eski Türk inancında suyun kirletilmesi tabudur. Bu anlatıda insanların kötülük yapıp suyu kirletmesi gölün kurumasına neden olmuştur.

Eski Türk inanışına göre doğadaki her unsurda olduğu gibi suyun da koruyucu iyesi vardır. Ona yapılan saygısızlık beraberinde cezayı getirmektedir. Başkurt Türklerinden derlenen "İyeli Göl" adlı efsanede ise Meksüt köyünün batısında bir göl vardır. Bu gölün bir de iyesi vardır. Gölün iyesi her gün erken saatlerde kız şekline girerek gölde yıkanır. İnsanlar onu yakalamak için çok tuzak kurarlar fakat yakalayamazlar. Bir kişi bir hile düşünür. Gölün kenarına bir etek bırakırlar. Göl iyesi kız bu eteği merak eder ve denemek ister. O eteği denerken insanlar toplanıp göl iyesini yakalar. Göl iyesi öyle bir çılgık atar ki insanlar onu bırakmak zorunda kalırlar. Göl iyesi kaçar ve oradaki göl de kurur (Atnur, 2002, s. 324-325).

Doğaya ait zenginliklerde herkesin payı vardır. Kırgız Türklerine ait olan ve Isık Göl'ün oluşumunu anlatan bir efsanede bu gerçek öne çıkar. Efsaneye göre eskiden Isık Göl civarında cimri ve zalim bir han yaşamaktadır. Cimri olan han kimseye suyundan içmesine izin vermez. Bir gün bir kadın ve çocuğu hanın kuyusundan su içmek isterler. Kadın, handan izin almak için uğraşır ama han izin vermez. Bunun üzerine kadın beddua eder. Bedduadan sonra kuyu patlayıp hanın karargâhını kaplar. Burada bir göl meydana gelir. Bu göle Isık Göl denir (Dıykanbayeva, 2004, s. 308). İncelenen efsanelerde kutsal suya yapılan saygısızlığın sudan sonucu sudan mahrum kalmak veya suyun çokluğu ile cezalandırıldığı tespit edilmektedir.

Gıda Korumaya Yönelik Efsaneler

Türklerin inanç dünyası içerisinde kutsallar arasında yiyecekler de yer almaktadır. Yiyecekler yüce yaratıcının insanoğluna verdiği nimetlerdir ve nimete saygısızlık eden nimetten mahrum kalır. Nimet dendiğinde en başta ekmek ve ekmeğin hammaddesi olan tahıl ve un gelmektedir. Bu inanışın yansımaları sözlü anlatılarda da yer almaktadır. Altay Türklerinden derlenen "Köpek ile Tahıl" adlı efsanede bir kadın çocuğunun altını tahılla temizler. Bunun üzerine Tanrı çok öfkelenir ve tahılı alıp göğe

götürecekken köpek yüksek sesle havlayarak tahılı geri ister. Tanrı köpeğe acıyıp tahılı gökten yere doğru serpince taneler tüm yeryüzüne yayılır ve yeryüzünde tahıl yetişmeye başlar (Türker, 2011, s. 224).

Yine Altay Türklerinin “Tanrı’nın Verdiği Tahıl” adıyla kaydedilen efsanede insanın işlediği bir günaha öfkelenen Tanrı gökyüzünden inerek arpayı alıp gider. Köpek, Tanrı’nın kendisine arpa vermesi için günlerce ulur. Bunun üzerine Tanrı bir avuç arpayı yeryüzüne bırakır. O tanelerden yeni arpalar yetişir ama artık kökünde değil sapında taneler olur. O günden sonra insan tahıldan yemek yaptığında başağın kalıntısını yemesi için köpeğe verir (Türker, 2011, s. 228). Bir canlının nimete karşı yaptığı saygısızlık yüzünden bütün canlılar sıkıntıya düşmüş, başka bir canlının Yaratıcının teveccühünü kazanması ile bu sıkıntı kısmen çözülmüştür.

Nimete karşı saygısızlık yapana “nankör” denmesi de manidardır. “Nan” sözcüğü Farsça “ekmek” anlamına gelmektedir. Kendisine verilen ekmeğe / nimete saygısız olan kişi onun yokluğu ile sınanır. Kırgız Türklerine ait olan “Kar” adlı efsanede karın oluşumu şu şekilde anlatılır: Çok eskiden kar yerine un yağmaktadır. Bu sebeple yeryüzünde aç olan kimse yoktur. Bir gün bir utanmaz adam tuvalete gittiğinde temizlenecek bir şey bulamayınca un ile temizlenir. İnsan unu böyle pis bir iş için kullanınca yaratıcı öfkelenir ve onu soğuk kara çevirir. Kar o kadar soğuktur ki insanlar işledikleri günah yüzünden çok üşürler (Dıykanbayeva, 2004, s. 301).

Kırgızların “Ekmek Hakkında Efsane” adlı anlatısında da benzer bir içerik söz konusudur. Efsaneye göre çok eskiden ekmek kendiliğinden pişip insanların önüne gelmiş. Her yer ekmek doluymuş, çocuklar ekmekle top gibi oynamış. Ekmek bu terbiyesizliğe çok üzülmüş. Ekmeğin hammaddesi olan tahıllar da insanları terk etmişler. Bir mavi denizin altına saklanmışlar. Yaşlı bir bilgenin köpeği onları takip etmiş ve saklandıkları yeri görmüş. Her tahıldan azıcık almış. Köpeğin aldığı tohumları insanoğlu ekmiş ve tahıl yetiştirmeyi öğrenmiş. “Ekmeği hor görme kıtlık olur.” sözü buradan gelmektedir. “Köpek, insanın dostu” denmesinin sebebi ise tahıl tohumlarını getirenin köpek olmasındandır (Dıykanbayeva, 2004, s. 326).

Benzer bir içerik Uygur Türklerine ait olan kar ve yağmurun oluşumunu anlatan bir efsanede karşımıza çıkmaktadır. Eski zamanlarda insanların yemesi için un, susuzluğunu gidermesi için su yağarmış. Fakat sonraları insanlar bunların kıymetini bilmeyip israf etmeye başlamışlar. Bir gün bir kadın bebeğinin poposunu yufka ile temizlemiş. Tanrı buna çok kızmış ve o günden itibaren yağmuru sadece ıssız dağlara yağdırmış. Unu ise kara dönüştürmüş. İnsanlar açlık ve perişanlık çekmişler. Sonunda nimetin kıymetini anlayıp pişman olmuşlar. Tanrı onlara acıyıp hububat tohumu vermiş. İnsanlar önceden kolayca elde ettikleri unu şimdi zahmet çekerek elde ediyormuş (Öger, 2021, s. 339).

Yine Uygur Türklerine ait olan “Tuzlu Arşan Hakkında Rivayet” başlığı ile kaydedilen efsanede gıda koruma bilincine yönelik bir içerik söz konusudur. Anlatıya göre İdikut dağı eskiden undan meydana gelmektedir. Bu dağın etrafında yaşayanlar asla yiyecek sıkıntısı çekmezler. Bir gün dul bir kadın yanında küçük çocuğu ile dağa un almaya gelir. O sırada çocuk tuvaletini yapar. Kadın çocuğun poposunu temizleyecek bir şey bulamayınca yanında azık olarak getirdiği pişi ile silip temizler. Eve vardığında dağdan getirdiği un çuvalının ağzını açar. Bakar ki çuval kum ile dolu. Hemen dağa koşar, dağın da kum ile örtülü olduğunu görür. Yaptığı hatayı anlayan kadın günlerce ağlayıp Tanrı’ya yalvarır. Kendisini insanların öfkesinden koruması için Tanrı’dan yardım ister. Bunun üzerine dağ yarılr, kadın içine girer ve orada ağlamaya devam eder. Dağdan sızan kaynak suyun bu kadının gözyaşı olduğu söylenir. Bu kaynağa Tuzluk Arşan adı verilir (Öger, 2021, s. 329).

Nimete yapılan saygısızlığın kıtlığa ve açlığa sebep olacağına dair inancı içeren bir başka Uygur efsanesi de “İnsanların Rızık Niçin Azalmış” adı ile kaydedilmiştir. Efsaneye göre eskiden yeryüzü rızık doludur. Fakat rahat yaşamak insanları azdırıp zalimleştirir. İnsanlar yiyeceklerin kıymetini bilmez olur. Günün birinde Hızır Aleyhisselam insanlar arasında dolaşmaya çıkar. Bu sırada bir delikanlı ekmeğin yarısını yiyip yarısını yol kenarına atıp geçer. Yaşlı bir kadın bir kase yemeğin yarısını çöpe döker. Çocuklu bir kadın elinde yağlı çörekle çocuğun poposunu, üstünü temizleyip çöreği çöpe atar. Bunun üzerine Hızır insanlara yiyeceğe muhtaç kalmalarını dileyerek beddua verir. Bedduayı duyan köpek ağlayıp yalvararak buğday tohumunu bırakmasını ister. Bu yüzden atalar “İnsanların yediği buğday köpeğin rızığıdır.” der (Öger, 2021, s. 289).

Kırgız Türklerinden derlenen “Açlık ve Kıtlık” adlı efsane doğanın kıtlığı insanlara nasıl haber verdiğini anlatır. Doğanın da kendince bir dili vardır ve insan onu dinlemeyi bilirse verilen mesajları alabilir. Efsaneye göre çok eskiden açlık ve kıtlık olurmuş. Açlık ve kıtlık olmadan önce tabiat unsurları bunu adeta haber verirmiş. Turna yüksekten uçar, fareler çok yavrulayıp yerde çoğalmış. Köpekler o yıl çok ulur, kurtlar sürülere daha sık saldırırmış. Dağ keçileri kıtlık olacağı yıl yazın sıcakta bile otlamaya çıkarmış. Vahşi hayvanlar kıtlıktan önce iyice semirirmiş. Koyun yılının birinde çok büyük açlık ve kıtlık olmuş. Bu sebeple büyük açlık ve kıtlık zamanlarına “koy buurul” denir. Bu yılda guguk kuşu kürek sapına konup ötmüş derler. Anlamı şudur ki kar mayıs ayına kadar yağmış. Her yer karla kaplı olduğundan kuş, konacak yer bulamayıp kürek sapına konmuş. İnsanlar çok büyük sıkıntı yaşamışlar (Diykanbayeva, 2004, s. 384).

Anlatıların ortak içeriği ekmek ve ekmeğin hammaddesi olan tahıla /una karşı yapılan saygısızlık neticesinde gıdadan mahrum kalınmasıdır. Bu anlatılarda yer alan gıda koruma bilincine yönelik içerik eski Türk toplumunda bilinçli tüketimin gerçekleşmesini sağlamıştır. Günümüzde bu inanışın silikleşmesi ile toplumda bilinçsiz gıda tüketiminin artmasına neden olmuştur.

Havayı Korumaya Yönelik Efsaneler

Gökyüzü eski Türk inanışında Tanrı mekânı olarak kabul edilmekte ve kutsanmaktadır. Bu sebeple hava olaylarının cereyan ettiği bir mekân olmanın çok ötesinde bir değer taşımaktadır. Gökyüzü, yeryüzüne hükmedebilme gücüne sahiptir (Roux, 1998, s. 92). Gökyüzüne karşı yapılan bir saygısızlık esasen Tanrı mekânına yapılmış sayılacağından büyük cezaya neden olmaktadır. Bu inanışı içeren Tatar Türklerinden derlenen göğün yükselmesi ile ilgili efsane şöyledir: Çok eskiden gökyüzü, yeryüzüne yakındır. Bir gün bir kadın çocuğunun altını saman ile temizler ve kirli samanı göğün bir kenarına sıkıştırır. Gökyüzü bu davranışa öfkelenip yükselmeye başlar. Yükseldikçe yükselir. İnsanlar ona yalvarır fakat ikna edemezler. Kedi ile köpek de göğün yükselip gitmesine üzüldüğü yalvarırlar. Onlara acıyan gökyüzü daha fazla yükselmez fakat eski yerine de dönmez (Atnur, 2002, s. 692). Doğanın bir unsuruna karşı yapılan saygısızlık insanların o unsurdan mahrum kalması ile cezalandırılmaktadır.

Sonuç

Doğa ile iç içe yaşayan ve kendisini doğanın bir parçası olarak gören Türk toplumunun kültürel inanç dünyasında doğa ile ilgili köklü ve güçlü inanışlar mevcuttu. Fakat yaşam koşullarının değişmesi bu inanışların ve kültür değerlerinin de zayıflamasına hatta değişimine neden olmuştur. Teknoloji çağından sonra gelen dijital çağ tüm dünya toplumlarını olduğu gibi toplumumuzu da doğadan koparmış, ona

yabancılaştırmıştır. Ancak yaşanan çevre sorunları insanlığın bakışlarını yeniden doğaya çevirmiştir. Tam da bu aşamada kültürümüzün derinliklerinde yer alan inanışlar, insanlara doğa bilinci kazandırma ve doğaya karşı bakış açısını gözden geçirme konusunda etkili olacaktır.

Bu sebeple halk arasında halen bir şekilde canlılığını koruyan bu inanışlar ve onlara bağlı anlatılar önem arz etmektedir. Günümüzde yaşanan pek çok sorunun çözümü kültür köklerimizde gizlidir. Bu kökleri içinde barındıran çeşitli konulardaki anlatıların derlenip kayda geçirilmesi ve dikkatlere sunulmasının hem kültüre ait unsurların devamlılığı ve canlılığını belirlemek hem de güncel problemlere çözüm olabilecek ata mirası değerleri kayda geçirmek açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Atnur, G. (2002). *Başkurt ve Tatar efsaneleri üzerine karşılaştırmalı motif çalışması*. [Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Bayat, F. (2007). *Türk mitolojik sistemi I-II*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Berkes, F. (1993). *Geleneksel ekolojik bilgi: kavramlar ve durumlar*. JT Inglis, Ed., Kanada Doğa Müzesi/Uluslararası Kalkınma Araştırma Merkezi, Geleneksel Ekolojik Bilgi Uluslararası Programı Uluslararası Kalkınma Araştırma Merkezi, 1-9.
- Bookchin, M. (2015). *Özgürlüğün ekolojisi: hiyerarşinin ortaya çıkışı ve çözülüşü*. (çev. M. K. Coşkun). İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Çelik, A. (2019). Dede Korkut anlatılarından XXI. yüzyıla avcı folklorundaki süreklilik ve dönüşümlerin ekoeleştirel bir analizi. *Ekoeleştiri Folklor ve Edebiyat İncelemeleri*. Ankara: Kömen Yayınları.
- Dıykanbayeva, A. (2004). *Kırgız efsaneleri üzerinde bir araştırma (İnceleme-Metin)*. [Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi, İzmir.
- Elçin, Ş. (1993). *Türk edebiyatında tabiat*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi 3*. (çev. Ali Berkay), İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Ergin, M. & Dolcerocca, Ö. N. (2016). Edebiyata ekoeleştirel yaklaşımlar: ekoşiir ve Elif Sofya. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (36), 297-314.
- Ergin, M. (2021). *Dede Korkut hikâyeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M. (1997). *Türk dünyası efsanelerinde değişme motifi 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erol, Ş. S. (2018). *Türkmen efsaneleri üzerine bir araştırma (Türkmenistan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile)*. Ankara: Gece Akademi Yayınları.
- Erol Çalışkan, Ş. S. (2016). Türkmen efsanelerindeki cezalandırmaların toplumsal işlevleri. *Bartın Üniversitesi Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. s. 279-286.
- Garrard, G. (2017). *Ekoeleştiri: ekoloji ve çevre üzerine kültürel tartışmalar*. (çev. E. Genç), İstanbul: Kolektif Kitap.
- Gültekin, M. (2021). *Altay Türkçesi masal ve efsanelerinin dil özellikleri*. [Yüksek Lisans Tezi]. Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- İnan, A. (2015). *Tarihte ve bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Oppermann, S. (2012). Ekoeleştiri: çevre ve edebiyat çalışmalarının dünü bugünü. *Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat* (ed. Serpil Oppermann). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Ospanaliyeva, B. (2011). *Kazakistan'ın Jambul bölgesi efsaneleri*. [Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi, İzmir.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öger, Â. (2021). *Uygur efsaneleri inceleme ve metinler*. Çanakkale: Paradigma Yayınları.
- Roux, J. P. (1998). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. (çev. Aykut Kazancıgil). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (1980). *Anadolu-Türk efsanelerinde taş kesilme motifi ve bu efsanelerin tip kataloğu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Sarıkaya, D. (2012). Gilgamiş destanına ekoeleştirel bir bakış. *Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat* (ed. Serpil Oppermann). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Seyidoğlu, B. (2005). *Erzurum efsaneleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Şimşek, E. (2019). Çevre bilincinin Çukurova masallarına yansımaları. *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*. 500, 94-98.
- Türker, F. (2011). *Altay Türklerinin incelemeleri inceleme-metin*. [Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi, İzmir.
- Yiğit, N. Huri (2018). Türk dünyası efsanelerinde hayvanlarla ilgili motifler üzerine. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, 278-288.